

Poslijeratno stanje na području srednje Dalmacije od 1945. do 1960. godine

Boban, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:864232>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-30**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Sveučilišni diplomski studij

Povijest (dvo predmetni); smjer: nastavnički

Ivan Boban

**Poslijeratno stanje na području srednje Dalmacije
od 1945. do 1960. godine**

Diplomski rad

Zadar, 2024.

Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest
Sveučilišni diplomski studij
Povijest; smjer: nastavnički

Poslijeratno stanje na području srednje Dalmacije od 1945. do 1960. godine

Diplomski rad

Student/ica:

Ivan Boban

Mentor/ica:

Izv. prof. dr. sc. Zlatko Begonja

Zadar, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ivan Boban**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Poslijeratno stanje na području srednje Dalmacije od 1945. do 1960. godine** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 8. srpnja 2024.

SADRŽAJ

SADRŽAJ	1
1. UVOD	2
2. RATNO RAZDOBLJE (1941. - 1945.)	4
2.1. Ulazak Jugoslavije u Drugi svjetski rat	4
2.2. Vojno stanje na prostoru srednje Dalmacije za vrijeme rata	7
3. ULOGA SIGURNOSNIH SLUŽBI U NOVOJ DRŽAVI	11
3.1. Početci OZN-e u Dalmaciji	13
3.2. Državni neprijatelji	14
3.2.1. Svećenstvo i Crkva	16
3.2.2. Ustaše	18
3.2.3. Četnici	19
3.2.4. Hrvatska seljačka stranka	21
3.2.5. Zapadne službe i propaganda	22
3.3. Likvidacije	23
3.4. Međudnos sudova i sigurnosnih službi	28
4. KRIŽARSKI POKRET	30
4.1. Križari (kamišari) u Dalmaciji	31
5. EKONOMSKA I DEMOGRAFSKA SITUACIJA U POSLIJERATNOJ DALMACIJI	35
6. ZAKLJUČAK	41
7. LITERATURA	43
8. SAŽETAK	46
9. SUMMARY	47

1. UVOD

Poslijeratno razdoblje na području srednje Dalmacije, od 1945. do 1960. godine, bilo je obilježeno značajnim političkim, društvenim i ekonomskim promjenama. Ovaj diplomski rad bavi se analizom tog turbulentnog perioda s posebnim fokusom na utjecaj sigurnosnih službi, konkretno OZN-e (Odjeljenje za zaštitu naroda) i UDB-e (Uprava državne bezbjednosti). Ove su službe imale ključnu ulogu u oblikovanju poslijeratnog društva kroz niz represivnih mjera, uključujući likvidacije, sudske procese i identifikaciju takozvanih državnih neprijatelja. U radu su obrađeni slučajevi likvidacija i sudbenih procesa koji su obilježili to vrijeme. Posebna pažnja posvećena je metodama koje su ove sigurnosne službe koristile kako bi se obračunale s protivnicima komunističkog režima. Osim toga, istraživanje se osvrće i na širi kontekst djelovanja OZN-e i UDB-e uključujući njihove strategije za održavanje sigurnosti i stabilnosti države. Ekonomija i gospodarstvo srednje Dalmacije također su važan dio ovog diplomskog rada. Analizirani su ključni ekonomski pokazatelji tog vremena kao i procesi deagrarizacije i urbanizacije koji su značajno utjecali na društveni i gospodarski razvoj regije. Pažnja je posvećena i izazovima s kojima su se suočavale zagorske općine koje su često bile gospodarski nerazvijene i prometno izolirane od obalnih područja. Značajan dio ovog rada temelji se na podacima prikupljenima iz raznih dokumenata OZN-e i UDB-e, koje je prikupila i objedinila Blanka Matković. Iz detaljnih spisa sigurnosnih službi može se doznati mnogo o tadašnjoj situaciji u srednjoj Dalmaciji. Ovi dokumenti pružaju uvid u svakodnevni život, društvene odnose i ekonomske uvjete tog razdoblja, otkrivajući kako su represivne mjere oblikovale svakodnevicu građana. Kroz ove spise, može se pratiti kako su sigurnosne službe identificirale i obrađivale potencijalne prijetnje, što

dodatno rasvjetljava kompleksne odnose unutar zajednice. Kombinirajući povijesne izvore i pojedine statističke podatke, ovaj rad nastoji pružiti sliku o poslijeratnom stanju srednje Dalmacije, rasvjetljujući kompleksne odnose između političkih represija, gospodarskih izazova i društvenih promjena koje su definirale to razdoblje.

2. RATNO RAZDOBLJE (1941. - 1945.)

2.1. Ulazak Jugoslavije u Drugi svjetski rat

Na proljeće 1941. godine, Kraljevina Jugoslavija našla se pod pritiskom da pristupi Trojnom paktu. Njemačka pod Hitlerom bila je zainteresirana za održavanje odnosa s Jugoslavijom i nastojala je izbjeći vojne konflikte na Balkanu kako bi se mogla fokusirati na sukob sa Sovjetskim Savezom. Međutim, unutar Jugoslavije postojale su različite političke struje s različitim stavovima prema Trojnom paktu. Slovenske političke snage, uz podršku Vladka Mačeka, zalagale su se za pridruživanje Hitlerovoj koaliciji, što je rezultiralo potpisivanjem pakta 25. ožujka 1941. Reakcija na ovaj potez došla je brzo iz vojnog vrha u Beogradu, koji je izveo državni udar u noći 26. na 27. ožujka 1941. godine. Ovaj državni udar izazvao je masovne demonstracije u Beogradu gdje su popularizirani slogani kao što je: "Bolje rat nego pakt, bolje grob nego rob". Ovakav otpor i nestabilnost unutar Jugoslavije potaknuli su Hitlera da izda naredbu za vojnu invaziju i pokoravanje Jugoslavije, što je označilo početak rata na Balkanu.¹ Njemačka ofenziva na Jugoslaviju je započela 6. travnja, a već 10. travnja je uslijedilo proglašenje Nezavisne Države Hrvatske.²

Kada je nacistička Njemačka 22. lipnja 1941. izvršila napad na Sovjetski Savez, Politički biro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ) odmah je održao sastanak. Josip Broz Tito tada je uputio proglas narodima Jugoslavije, pozivajući ih na otpor i uključivanje u borbu na strani komunista. Tito se zatim

¹ I. Goldstein, 2008, str. 205

² *Nezavisna Država Hrvatska*: <https://enciklopedija.hr/clanak/nezavisna-drzava-hrvatska>

sklonio u Beograd, premještajući sjedište Politbiroa CK KPJ kako bi pronašao saveznike u gradu gdje je nedavno izveden državni udar.³

S obzirom na to da je nacistička Njemačka angažirala svoje glavne snage na Istočnom bojištu, Komunistička partija Jugoslavije ocijenila je da je nastupio povoljan trenutak za početak oružane borbe. Ubrzano su započele pripreme te je uskoro osnovan Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, s Titom na čelu kao zapovjednikom. Na sjednici Politbiroa 4. srpnja 1941. u Beogradu, donesena je odluka o početku oružanog ustanka u Jugoslaviji što je bilo u skladu sa željama Sovjetskog Saveza. Pojedini članovi Centralnog komiteta upućeni su u razne krajeve zemlje kako bi rukovodili oružanom borbom, označavajući početak masovnog ustanka.⁴

Broj članova partizanskih odreda kontinuirano je rastao što je omogućilo stvaranje novih brigada, te ih je do studenog 1942. bilo ukupno 28. Ova situacija dala je Glavnom štabu poticaj za formiranje divizija i korpusa što je omogućilo provođenje ofenzivnih operacija većih razmjera. Dana 20. studenog 1942., spomenute oružane snage dobile su naziv Narodnooslobodilačka vojska (NOV) i partizanski odredi Jugoslavije (POJ), a to je odražavalo njihovu poboljšanu organizaciju i sposobnost vođenja velikih vojnih operacija.⁵

U početku su zapadni saveznici, uključujući Veliku Britaniju i Sjedinjene Američke Države, podržavali Dražu Mihajlovića, vođu četničkog pokreta. Mihajlović i njegovi četnici smatrani su glavnim protunacističkim snagama u Jugoslaviji. Nakon jačanja partizana, saveznici su pokušali posredovati i potaknuti dogovor između

³ K. Mikulan, 2016, str. 89

⁴ *Vojna enciklopedija* sv. 4, str. 265

⁵ *Vojna enciklopedija* sv. 4, str. 265

Mihajlovićevih četnika i partizana predvođenih Josipom Brozom Titom. Cilj je bio ujediniti snage protiv zajedničkog neprijatelja no taj plan nije uspio. Saveznici su u siječnju 1944. odlučili potpuno prekinuti podršku Mihajloviću. Winston Churchill, tadašnji britanski premijer, objavio je u Donjem domu britanskog parlamenta da će od tog trenutka sva savezničke pomoći ići isključivo Titu i njegovim partizanima. Ova odluka označila je kraj službene podrške četničkom pokretu i potpuni prelazak podrške na partizane.⁶

Proširenje rata na Jugoslaviju 1941. godine stvorilo je situaciju u kojem je Komunistička Partija Jugoslavije (KPJ) mogla mobilizirati i organizirati široki otpor protiv neprijateljskih snaga. Kada je Njemačka napala Jugoslaviju u travnju 1941. godine, kraljevina se brzo raspala pod pritiskom moćnijih sila Osovine. Jugoslavija je bila podijeljena između Njemačke, Italije, Mađarske, Bugarske te je uspostavljena NDH, što je dovelo do složenih političkih i vojnih okolnosti na terenu, a KPJ iskoristila je kaos rata kako bi pokrenula široki partizanski otpor. Tako novonastala ratna situacija nije iskorištena samo za borbu protiv okupatora već i za provođenje socijalne revolucije.⁷ Ova transformacija oslobodilačkog rata u revolucionarni rat imala je nekoliko ključnih ciljeva, a glavni je zasigurno bio izgradnja komunističke diktature. KPJ je težila uspostavi jedinstvene socijalističke države pod njihovom kontrolom te se može reći da je revolucionarni rat bio sredstvo za uništavanje starih društvenih struktura i izgradnju novog komunističkog poretka. KPJ je planirala provesti revoluciju kako bi uspostavila diktaturu proletarijata, no u praksi je to značilo uspostavu vlastite partijske diktature.⁸ Njihov cilj bio je uvođenje zajedničkog

⁶ *Povijest 17*, 2008, str. 360

⁷ Z. Radelić, 2019, str. 319

⁸ Z. Radelić, 2019, str. 34

vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i plansko upravljanje ekonomijom s navodnom namjerom stvaranja društva jednakosti i pravde. Međutim, u stvarnosti, takvi su pokušaji često vodili ka centralizaciji moći u rukama partijske nomenklature što je rezultiralo autoritarnim režimom. Iako su takvi napori imali za cilj stvaranje navodno pravednijeg društva, praksa je često bila obilježena represijom političkih protivnika, ograničavanjem sloboda i gospodarskim izazovima.

U kontekstu socijalističke revolucije i revolucionarnog rata, jedan od ciljeva KPJ je svakako bila i ideološka mobilizacija unutar države pa se sukladno tome može tvrditi da partizanski pokret nije imao svoju ulogu samo na bojnopolju već je on bio politički i ideološki pokret koji se oslanjao na propagandu kako bi mobilizirao mase za svoje ciljeve. Njihova sposobnost da mobiliziraju široku narodnu podršku i uspješno se suprotstave protivnicima na terenu omogućila im je da izađu iz rata kao dominantna politička sila te su zahvaljujući tome, nakon rata, uspjeli uspostaviti novi društveni podredak u Jugoslaviju, čime su ostvarili svoje početne ciljeve.

2.2. Vojno stanje na prostoru srednje Dalmacije za vrijeme rata

Najveća vojna postrojba nastala u Dalmaciji bio je VIII. dalmatinski korpus, sastavljen od partizana organiziranih u 13 brigada, raspoređenih u četiri divizije s ukupno oko 13 tisuća vojnika. Navedeni korpus formiran je 7. listopada 1943. i uključivao je 9., 19., 20. i 26. diviziju te partizanske odrede iz različitih područja kao što su Sjevernodalmatinski, Kninski, Dinarski i drugi. S ovom postavom, cijeli operativni teritorij VIII. korpusa bio je pokriven partizanskim jedinicama. Svaka

divizija imala je svoj teritorij na kojem je djelovala, osiguravajući široku operativnu pokrivenost.⁹

Dvadeseta dalmatinska divizija osnovana je na Dinari, 10. listopada 1943., tri dana nakon VIII. korpusa. Bila je sastavljena od 8. šibenske, 9. trogirске i 10. cetinske brigade s glavnim područjem djelovanja u srednjoj Dalmaciji te se u listopadu i studenom borila protiv njemačkih snaga koje su napredovale prema Dalmaciji. Tijekom njemačke operacije *Ziethen* zadržavala je prodor 114. divizije na pravcu Sinj-Livno. Krajem prosinca 1943. godine zauzela je Vrliku i okolna područja, a u siječnju i veljači 1944. provodila manje akcije u srednjoj Dalmaciji. U travnju 1944. bila je ključna u borbama s ustašama i četnicima kod Sinja i Vrlike. Krajem travnja odbila je napade njemačkih, ustaških i četničkih snaga koje su pokušavale preuzeti kontrolu nad Dinarom. U proljeće 1944. divizija je znatno pojačana novim vojnicima iz Cetinske krajine i srednjodalmatinskih partizanskih odreda.¹⁰

Deveta dalmatinska divizija formirana je 13. veljače 1943. u Imotskom tijekom *Operacije Weiss* od 3., 4. i 5. dalmatinske brigade. Operativno područje je obuhvaćalo prostor Livanjskog polja, Glamoča, Duvna i Bosanskog Grahova. Odmah nakon osnivanja, sudjelovala je u osvajanju Imotskog i Posušja te u borbama s talijanskim i četničkim snagama u okolini Nevesinja. U rujnu 1943. borila se s njemačkim snagama za Split, a u listopadu, kada je postala dio VIII. korpusa, spriječila je prodor njemačkih, ustaških i domobranskih snaga iz Sinja, Imotskog i Posušja prema Duvnu i Livnu.¹¹

⁹ N. Anić, 2004, str. 19

¹⁰ *Vojna enciklopedija*, sv.2, str. 674

¹¹ *Vojna enciklopedija*, sv.2, str. 484-485

Posljednja formirana divizija VIII. korpusa bila je 26. dalmatinska divizija, stvorena početkom listopada 1943. od 11., 12. i 13. dalmatinske brigade. Do kraja te godine, ova divizija bila je fokusirana na borbe protiv njemačkih snaga u makarskom primorju, na Pelješcu i Korčuli, koje su postale aktivne nakon talijanske kapitulacije.¹²

Neposredno prije zauzimanja Splita u listopadu 1944. godine, Štab 8. korpusa izradio je plan za osvajanje cijele Dalmacije, koji je Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske (NOV) odobrio tek 26. listopada 1944. godine. Prema tom planu, glavne snage korpusa trebale su napadima sa zapada, juga i istoka napasti hrvatske i njemačke postrojbe u području od Šibenika do Knina. Istovremeno, pomoćne snage djelovale bi prema Neretvi dok bi manji dijelovi vezivali hrvatske i njemačke postrojbe na liniji Zadar-Obrovac dok ne bi bile onesposobljene glavne snage,¹³ a cijela ta operacija trebala je biti izvedena u tri faze.¹⁴

Neposredno prije nego što su partizanske snage ušle u Split, došlo je do niza ključnih vojnih operacija koje su omogućile uspješno osvajanje grada. Jedinice 10. dalmatinske brigade prvo su zauzele strateški važan položaj u Klisu što je otvorilo put daljnjem napredovanju prema Splitu, a tada je u samom Splitu oglašena posljednja uzbuna najavljujući dolazak partizanskih snaga.

Istovremeno, pripadnici 3. prekomorske brigade preuzeli su kontrolu nad Dugopoljem, dodatno osiguravajući rutu prema gradu. Važan trenutak dogodio se kada su 10. dalmatinska brigada i Mosorski partizanski odred zaustavili Borbenu skupinu "Cetina" kod Dicma te je ova akcija spriječila protivničke snage da se pregrupiraju i pruže značajniji otpor.

¹² *Vojna enciklopedija*, sv.4, str. 677-688

¹³ B. Matković, 2017, str. 14

¹⁴ M. Colić, 1988, str. 279

Nakon osvajanja područja od Makarske do Žrnovnice te od Sinja do Dicma i Dugopolja, partizanske snage su osigurale cijelu obalu i ključne prilaze Splitu čime su borbe za grad praktički bile završene. Ujutro 26. listopada, postrojbe 9. i 10. brigade stigle su u Solin, gdje su zarobile oko 200 vojnika. Nakon toga, u Solin je također ušla i 12. brigada čime je dodatno osigurana kontrola nad ovim područjem. Oko 7 sati ujutro, 10. brigada uspješno je ušla u Split, čime je grad konačno osvojen.¹⁵

Tekst izdan 27. listopada 1944. godine od strane NOO-a (Narodnooslobodilački odbor) i Komande splitskog područja u povodu oslobađanja Splita¹⁶ jasno izražava pobjednički ton, ali također nosi prijetnju prema onima koji su smatrani suradnicima okupatora. U tom kontekstu, najava da "njihovi podmukli suradnici – te sramne izdajice – još uvijek žive među nama" može se interpretirati kao najava odmazde i likvidacija koje će uslijediti.

Taj proglas odražava atmosferu opće euforije zbog oslobođenja, ali istovremeno i nepovjerenja i želje za eliminacijom unutarnjih neprijatelja. Komunistička partija Jugoslavije bila je svjesna potrebe za konsolidacijom vlasti i eliminacijom svih potencijalnih protivnika kako bi osigurala čvrstu kontrolu nad osvojenim teritorijima. Ova retorika, koja naglašava opasnost od "podmuklih suradnika" i "sramnih izdajica", služila je kao opravdanje za represivne mjere koje su slijedile.

¹⁵ B. Matković, 2017, str. 15-16

¹⁶ B. Matković, 2017, str. 17

3. ULOGA SIGURNOSNIH SLUŽBI U NOVOJ DRŽAVI

Ratna razaranja i revolucionarni ciljevi pobjedničke strane poslužili su kao opravdanje za masovne odmazde nad ratnim neprijateljima, većinom u prvim mjesecima nakon rata. Deklarirani ciljevi Komunističke partije uključivali su kažnjavanje ratnih zločinaca, obnovu Jugoslavije, proširenje njezinih granica i uvođenje federalizma dok su skriveni ciljevi obuhvaćali uspostavu komunističkog režima, eliminaciju i marginalizaciju protivnika, nacionalizaciju privatne imovine te pripremu za izbore 1945. i 1946. godine.¹⁷ Ključnu ulogu u provođenju ovih mjera imala je sigurnosna služba, u početku OZN-a, a kasnije UDB-a, koja je koristila metode suprotne načelima pravde i međunarodnog prava često provodeći brza suđenja bez odgovarajuće pravne procedure.

OZN-a i UDB-a vodile su evidenciju o gotovo svim kategorijama neprijatelja. Također su nadzirali ostale građane posebno zaposlenike i članove masovnih organizacija poput ženskih i omladinskih organizacija kao i kritički nastrojene pojedince. Komunistička vlast i njezine sigurnosno-obavještajne službe nastojale su imati potpun uvid u neprijateljske aktivnosti, politička opredjeljenja i moguće nezadovoljstvo građana kako bi spriječile bilo kakvu oporbenu djelatnost u njenom začetku.¹⁸ Ovaj opsežan sustav nadzora imao je dalekosežne posljedice za društvo. Atmosfera straha i nepovjerenja prožimala je svakodnevni život jer su ljudi bili

¹⁷ Z. Radelić, 2019, str. 320

¹⁸ Z. Radelić, 2019, str. 323

svjesni da bi svaka kritika režima mogla dovesti do represivnih mjera. Mnogi su stoga birali šutjeti ili se prilagoditi kako bi izbjegli sukob s vlastima.

OZN-a je sustavno cenzurirala poštu, otvarajući poštanske vreće i pregledavajući gotovo sve pošiljke. Ovaj nadzor nije bio ograničen samo na sumnjive pojedince, već je obuhvaćao široki spektar pošiljki, osim onih vojnih i civilnih ustanova te osobnih pisama oficira OZN-e i članova Komiteta.¹⁹ To pokazuje da je OZN-a nastojala pratiti i kontrolirati gotovo sve aspekte komunikacije među stanovništvom kako bi preduhitrila bilo kakve političke ili ideološke prijetnje.

Nakon što je u veljači 1946. godine donesen novi Ustav, započela je reorganizacija OZN-e (Odjeljenje za zaštitu naroda), koja se podijelila na civilnu i vojnu službu. To je značilo da su se funkcije koje je obavljala OZN-a razdvojile između različitih sektora kako bi se povećala učinkovitost i specijalizacija. Dio OZN-e, poznat kao II. Odsjek, koji je bio zadužen za sigurnosne aktivnosti, promijenio je ime u Uprava državne sigurnosti (UDB-a). Ovaj odjel, koji se bavio sigurnošću države i nadzorom nad potencijalnim prijetnjama, prešao je iz nadležnosti Ministarstva obrane u Ministarstvo unutarnjih poslove.²⁰ Prema pojedinim podacima, Hrvatska je 1966. godine imala najviše dosjea među svim republikama, ali je i najviše dosjea uništila. Od ukupno 826 965 dosjea, sačuvano je samo 102 700, što znači da je uništeno gotovo 88% dokumenata.²¹

¹⁹ B. Matković, 2017, str. 626-627

²⁰ Z. Radelić, 2019, str. 83

²¹ Z. Radelić, 2019, str. 22-23

3.1. Početci OZN-e u Dalmaciji

U lipnju 1944. godine osnovano je Odjeljenje za Zaštitu Naroda (OZN-a) Narodne Republike Hrvatske za područje VIII. Korpusa, koji je pokrивao cijelu Dalmaciju. Prvi šef OZN-e bio je Nine Sekulić "Bunko", koji je kasnije postao potpredsjednik Izvršnog Vijeća Hrvatske. Sjedište OZN-e bilo je u Brštanovu gdje su šef i zamjenik upravljali organizacijom. Pomoćnik iz Visa rukovodio je operacijama na prostoru srednjodalmatinskih otoka, održavajući veze s područjima Biokova-Neretve i Dubrovnika. Godine 1946. OZN-a oblasti VIII. Korpusa je raspuštena i formiran je Centar OZN-e za Dalmaciju, koji je uključivao okružna odjeljenja u Šibeniku, Splitu, Biokovu-Neretvi i Dubrovniku, a istovremeno, osnovan je i poseban odjel za pomorski promet.²²

OZN-a je kroz svoje operativne prakse uspostavila sustav rigoroznog nadzora i kontrolu nad stanovništvom u Dalmaciji nakon Drugog svjetskog rata. Redovito izvještavanje o neprijateljskim aktivnostima i suradničkoj mreži, zajedno s detaljnim popisima uhićenika, omogućavalo je učinkovito upravljanje sigurnosnim prijetnjama. Naredbom OZN-e za Dalmaciju od 25. travnja 1946. godine došlo je do promjene u dinamici izvještavanja. Umjesto polumjesečnih izvještaja, uvedeni su mjesečni izvještaji.²³ Ova promjena može sugerirati da je OZN-a postala sigurnija u svoju kontrolu nad situacijom.

Zanimljive podatke o strukturi i brojčanom stanju OZN-e u srednjoj Dalmaciji početkom 1945. godine nam daje "Izvješće o radu oficira OZN-e pri komandi

²² B. Matković, 2017, str. 515

²³ Z. Radelić, 2019, str. 16

područja srednje Dalmacije.”²⁴ Brojno stanje od 2 356 članova OZN-e u regiji ukazuje na značajnu prisutnost i utjecaj ove organizacije. Takva brojka je impresivna s obzirom na veličinu stanovništva što sugerira intenzivnu aktivnost i prisutnost OZN-e u svakodnevnom životu regije. U društvenom sastavu OZN-e može se primijetiti raznovrsnost koja između ostalog uključuje 687 radnika, 65 intelektualaca i 165 zanatlija. Ova raznolikost pokazuje da je OZN-a nastojala uključiti ljude različitih profesija i socijalnih slojeva kako bi efikasnije ispunila svoje zadatke. Radnici čine najveći dio ove skupine, što odražava pokušaj integracije radničke klase u sigurnosni aparat.

Osim statističkih podataka, izvještaj nam daje uvid i u političko stanje na cijelom području koje, prema autorovim riječima, nije bilo na zadovoljavajućoj razini te se može povezati s preopterećenošću jedinica.²⁵ Ovo ukazuje na izazove s kojima se OZN-a suočavala u održavanju političke stabilnosti i kontrole, unatoč velikom broju ljudstva. Veliki broj zadataka i dužnosti mogao je dovesti do smanjene efikasnosti i potencijalnih problema u koordinaciji i izvršavanju zadataka.

3.2. Državni neprijatelji

Početakom 1944. godine, obavještajni centri Narodnooslobodilačkog pokreta započeli su s popisivanjem osoba koje su smatrane neprijateljima, a ovaj proces je kasnije preuzela OZN-a. OZN-a je sastavljala popise koji su uključivali osobne podatke ljudi, kao i podatke o tvornicama, mlinovima, trgovinama, ljekarnama... Narodni neprijatelji, prema OZN-i, bili su često imućni ljudi - vlasnici tvornica,

²⁴ B. Matković, 2017, str. 342

²⁵ B. Matković, 2017, str. 343

trgovina, hotela i sličnih objekata. Njihova imovina je bila meta za konfiskaciju. U mnogim slučajevima, uz imena tih osoba stajale su bilješke poput "ustaša", "koljač" ili "švercer" što ih je dodatno diskreditiralo i opravdavalo njihove kazne ili oduzimanje imovine. OZN-a je neprijatelje dijelila u različite kategorije, kao što su "ustaša", "četnik", "jugonacionalist", "Nijemac", "mason", "haesesovac" (član Hrvatske seljačke stranke), "svećenik", "klerofašist", "anglofil", "politički nestalan" i "nepošten". Ova kategorizacija pomogla je OZN-i da precizno cilja različite skupine koje su smatrali prijetnjom komunističkoj vlasti. Osim popisivanja neprijatelja, OZN-a je također imala mrežu tajnih povjerenika postavljenih u sve državne institucije i političke organizacije, osim u organizacije Komunističke partije Jugoslavije. Ova mreža tajnih agenata omogućavala je OZN-i kontrolu nad svim aspektima društvenog, privrednog, političkog i kulturnog života.

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, politička situacija u srednjoj Dalmaciji bila je vrlo složena i nestabilna, što jasno proizlazi iz izvješća OZN-e za grad Split iz 1945. godine, a prema njemu, glavne prijetnje komunističkoj vlasti dolazile su od različitih takozvanih "protunarodnih organizacija i grupa."²⁶ OZN-a je aktivno radila na identifikaciji i neutralizaciji ovih prijetnji, ali je i dalje postojala znatna zabrinutost zbog mogućnosti organiziranog otpora. Kontrola nad neprijateljskim elementima, uključujući svećenstvo i imovinu narodnih neprijatelja, bila je ključna za stabilizaciju i konsolidaciju nove vlasti.

²⁶ B. Matković, 2017, str. 365

3.2.1. Svećenstvo i Crkva

Svećenstvo je predstavljalo značajnu opoziciju komunističkoj vlasti zbog svoje društvene i moralne uloge u zajednici. Izvješće OZN-e za srednju Dalmaciju iz veljače 1945. godine dokumentira percepciju vlasti prema svećenstvu kao organiziranoj iako trenutno minimalno osjetnoj prijetnji.²⁷ Prema izvješću, centri aktivnosti svećenstva bili su u Sinju i Splitu dok se njihov utjecaj van tih centara nije osjetio značajno. Ove lokacije bile su prepoznate kao glavni bastioni otpora komunističkoj ideologiji. Akcije koje je OZN-a poduzela u Sinju, uključujući hapšenje gvardijana i još dvojice svećenika te premetačinu i pronalazak kompromitirajućih materijala dovele su do zastrašivanja svećenstva. To je rezultiralo povlačenjem i smanjenjem njihove aktivnosti. Tekst također sugerira da je značajan broj svećenika bio toliko uplašen da su počeli razmišljati o napuštanju svećeničkog zvanja. Ovo ukazuje na intenzivan pritisak i represiju koju je vlast provodila kako bi neutralizirala utjecaj svećenstva. Postojala je jasna percepcija među svećenstvom da Narodnooslobodilački pokret ima namjeru potpuno eliminirati svećenstvo što je dovelo do straha i povlačenja.. Da je taj strah svećenika bio opravdan dodatno dokazuje i rečenica kojom završava spomenuti izvještaj: “Svećenstvo na ovom kotaru je neobično oprezno i prestrašeno. Našim nastupom prema njima, likvidacijom najopasnijih, postali su plašivi.”²⁸ Ovaj odnos između komunističke partije i svećenstva reflektira širu politiku partije prema religijskim institucijama koje su smatrane potencijalno opasnim zbog svoje sposobnosti da mobiliziraju ljude i utječu

²⁷ B. Matković, 2017, str. 46

²⁸ B. Matković, 2017, str. 47

na javno mišljenje. Komunistička ideologija, koja je promicala sekularizam i ateizam, bila je u direktnom sukobu s religijskim učenjima, što je dodatno poticalo tenzije.

Izješće OZN-e za srednju Dalmaciju iz veljače 1945. godine pruža detaljan uvid u ulogu i aktivnosti svećenstva u poslijeratnom periodu. Svećenstvo se dijelilo na dvije glavne skupine: popove i fratre. Obje skupine su bile protivnici Narodnooslobodilačkog pokreta, ali su imale različite pristupe i metode djelovanja. Popovi su bili oprezniji u svojim aktivnostima protiv NOP-a. Njihov rad nije bio organiziran na vidljiv način što je činilo njihove aktivnosti manje očiglednima i težim za praćenje. Popovi su se često oslanjali na druge političke grupacije što im je omogućavalo da djeluju prikriveno i izbjegavaju izravne sukobe s vlastima. Njihov rad bio je usmjeren na očuvanje utjecaja i podrške među vjernicima, dok su istovremeno pokušavali izbjeći izravne konfrontacije s komunističkim režimom.²⁹ Fratri, s druge strane, bili su otvoreni i aktivni protivnici NOP-a.³⁰ Njihova netrpeljivost prema komunističkoj vlasti bila je očigledna, a njihovi napori bili su usmjereni na mobilizaciju mladih ljudi i određenih društvenih skupina protiv režima. Fratri su često bili povezani s ustašama te optuživani da dijele njihovu ideologiju.

Komunistička partija Jugoslavije vidjela je religiju, posebno Katoličku crkvu, kao konkurenciju svom cilju uspostavljanja ideološke i političke hegemonije u višenacionalnoj državi. KPJ je smatrala da religije, umjesto da integriraju društvo, potiču mržnju među različitim narodima i etničkim grupama. U tom kontekstu, ateizam je za KPJ predstavljao jedinu „religiju” koja bi mogla djelovati integracijski i osigurati jedinstvo svih naroda u Jugoslaviji. U prosincu 1945., Vladimir Bakarić, jedan od vodećih članova KPJ, najavio je radikalniju politiku prema svećenstvu. Ova

²⁹ B. Matković, 2017, str. 369

³⁰ B. Matković, 2017, str. 369

najava označila je početak kampanje za raskrinkavanje svećenika kao "ustaških gnijezda" i agenata stranih imperijalističkih sila.³¹

3.2.2. Ustaše

Ustaški pokret igrao je ključnu ulogu u formiranju Nezavisne Države Hrvatske (NDH) tijekom Drugog svjetskog rata, koja je nastala na ruševinama Kraljevine Jugoslavije podijeljene među silama Trojnog pakta. Ustaše su bili ekstremno nacionalistički pokret čija je ideologija bila temeljena na kultu hrvatske države, protujugoslavenstvu, protusrpstvu, protukomunizmu, autoritarnosti i militarizmu. Bit ustaške ideologije bila je stvaranje i održavanje hrvatske države što su provodili kroz drastične mjere protiv svojih protivnika. Oslanjanje ustaša na Kraljevinu Italiju i Njemačku odredilo je podređeni položaj NDH prema tim saveznicima. NDH je bila uvelike ovisna o vojnoj i političkoj potpori sila Osovine te je to dodatno ograničilo njezinu autonomiju i suverenitet. Talijani i Nijemci su često intervenirali u unutarnje poslove NDH, čime su održavali svoju kontrolu nad područjem i koristili NDH za svoje ratne ciljeve.³²

Ustaše su u poslijeratnoj Dalmaciji bile prepoznate kao najaktivnija i najvidljivija skupina koja se protivila novouspostavljenoj komunističkoj vlasti. Iako je broj ustaša značajno smanjen nakon završetka Drugog svjetskog rata i pada Nezavisne Države Hrvatske, oni koji su ostali aktivni pokazali su posvećenost svojoj ideologiji i borbi protiv komunističkog režima te su nastavili su s aktivnostima kojima su nastojali

³¹ Z. Radelić, 2019, str. 50

³² Z. Radelić, 2019, str. 28

ometati rad Narodnooslobodilačkog pokreta. Jedan od ključnih faktora koji su pojačali prijetnju koju su predstavljali ustaše bila je njihova povezanost s franjevcima.³³ Franjevci su imali značajan utjecaj na lokalnu zajednicu, a koristeći svoj položaj i autoritet, franjevci su pokušavali pridobiti mlade ljude za svoj cilj i usmjeriti ih protiv komunističke vlasti. Ova veza između ustaša i franjevacu dodatno je komplicirala napore komunističkoj vlasti da uspostavi potpunu kontrolu u regiji. Unatoč svojoj aktivnosti, ustaše su bile izolirane i marginalizirane unutar šireg konteksta protunarodnih grupacija. Njihova nesklonost suradnji s drugim skupinama poput četnika i Mačekovih pristaša dodatno ih je oslabila. Mačekovci su se bojali da bi ih suradnja s ustašama mogla kompromitirati. OZN-a je vjerovala da ima dobru kontrolu nad ustašama u regiji kroz mrežu informatora i povjerenika.³⁴ Praćenje njihovih aktivnosti omogućilo je vlastima da brzo reagiraju na pokušaje destabilizacije.

3.2.3. Četnici

Četnici su tijekom Drugog svjetskog rata predstavljali vojno-političku formaciju koja se borila za očuvanje Kraljevine Jugoslavije i srpskih interesa unutar nje. Osnovni cilj četničkog pokreta bio je obnova Jugoslavije pod dinastijom Karađorđevića i zaštita srpskog naroda. U početku su četnici, predvođeni Dražom Mihailovićem, pružali gerilski otpor protiv osovinskih snaga i NDH. Međutim, s vremenom se njihova strategija promijenila. Četnici su se počeli fokusirati na borbu protiv komunista i partizana koji su postajali sve snažniji i predstavljali veću prijetnju

³³ B. Matković, 2017, str. 367

³⁴ B. Matković, 2017, str. 368

njihovim ciljevima. Ova promjena fokusa dovela je do smanjenja intenziteta borbi protiv okupatora i sve češćih kolaboracija s njima. Pasivnost četničkih postrojbi prema Nijemcima i Talijanima, postupno se pretvorila u suradnju, a u mnogim slučajevima četnici su sklapali sporazume s njima.³⁵ Jugoslavenska vlada u emigraciji, koja je priznavala četnike kao svoju vojsku pod nazivom "Jugoslavenska vojska u otadžbini", pružala im je političku podršku. Saveznici su također u početku priznavali četnike no s vremenom su sve više podržavali partizane predvođene komunistima zbog njihove veće učinkovitosti i organiziranosti u borbi protiv okupatora.³⁶ Ova promjena u saveznicima dovela je do smanjenja podrške četnicima i povećanja njihove izoliranosti. Povezanost s emigrantskom vladom i početna podrška saveznika nisu bile dovoljne da nadoknade štetu nanесenu njihovoj reputaciji zbog kolaboracije i sukoba s partizanima. Na kraju, partizani predvođeni komunistima preuzeli su vodstvo u otporu protiv nacističkih i fašističkih snaga, čime su četnici ostali marginalizirani i oslabljeni.

Četnička organizacija u Dalmaciji nakon rata bila je prisutna, ali ograničena na vrlo specifična područja i male skupine. Najznačajnija četnička aktivnost zabilježena je u kotaru Solin, konkretno u Donjim Kaštelima. Ovdje su postojale dvije grupe: jedna ženska grupa s 15 do 16 članica i druga muška grupa s oko deset članova.³⁷ Ove brojke jasno pokazuju da četničke organizacije nisu bile brojne niti široko rasprostranjene. Hrvatski četnici zapravo nisu ni predstavljali stvarnu opasnost za komunističku vlast. Uz već spomenute četničke grupe, na širem splitskom području

³⁵ Z. Radelić, 2019, str. 28

³⁶ Z. Radelić, 2019, str. 28

³⁷ B. Matković, 2018, str. 948

operiralo je nekoliko manjih četničkih skupina, često s manje od deset članova te su ubrzo eliminirane. Od njih vrijedi izdvojiti skupinu iz Cetine i skupinu na Kozjaku.³⁸ Četnici su, prema izvješću OZN-e³⁹, bili manje vidljivi u svojim aktivnostima nakon završetka rata, što ih je činilo posebno teškim za praćenje i suzbijanje. Njihova strategija uključivala je tajno djelovanje i izbjegavanje otvorenih sukoba s komunističkom vlasti. Umjesto javnih manifestacija, četnici su održavali tajne sastanke i kratke susrete na ulicama čime su izbjegavali privlačenje pažnje vlasti i omogućavali nesmetano planiranje i koordinaciju svojih aktivnosti.⁴⁰

3.2.4. Hrvatska seljačka stranka

Hrvatska seljačka stranka (HSS), kao najjača politička snaga među Hrvatima, tijekom rata ostala je podjednako udaljena od ustaša i komunista. Ipak, valja napomenuti da su oba radikalna krila, ustaše i komunistička partija, zagovarala ideje koje su privukle mnoge članove HSS-a. Mnogi haesesovci podržavali su ustašku težnju za neovisnošću Hrvatske na njenom povijesnom i etničkom teritoriju te su im se pridružili. Mačekova politika temeljila se na očuvanju nekompromitiranosti HSS-a, kako bi se stranka mogla aktivirati u pogodnom trenutku i nastaviti rad na jačanju i mogućem proširenju Banovine Hrvatske, osnovane 1939. unutar Kraljevine Jugoslavije.⁴¹ Komunistička

³⁸ Z. Radelić, 2011, str. 537-542

³⁹ B. Matković, 2017, str. 368

⁴⁰ B. Matković, 2017, str. 368

⁴¹ Z. Radelić, 2006, str. 39

vlast osjećala je posebnu prijetnju od Hrvatske seljačke stranke, koja je imala značajan utjecaj među stanovništvom pogotovo u predratnim godinama te se trudila eliminirati njihov utjecaj.

3.2.5. Zapadne službe i propaganda

Komunistička vlast glavnog vanjskog neprijatelja pronašla je u Velikoj Britaniji i njihovoj obavještajnoj službi, Secret Intelligence Service (SIS). KPJ smatrala je da SIS predstavlja centar međunarodne reakcije i da želi iskoristiti Dalmaciju kao bazu za svoje operacije protiv komunističkog režima.⁴² Zbog toga su OZN-a i UDB-a posebno obračali pozornost na djelovanje britanske tajne službe, a to se jasno vidi iz jednog od izvještaja vezanih za kotar Makarsku gdje se navodi da postoji prisutnost pojedinaca koji rade za englesku obavještajnu službu ili su u kontaktu s engleskim konzularnim predstavnicima te je vidljiv kontinuirani interes i aktivnosti stranih službi u regiji.⁴³ KPJ je ovu aktivnost vidjela kao prijetnju i nastojala je nadzirati i kontrolirati te aktivnosti, što je odražavalo širi strah KPJ od stranog utjecaja i destabilizacije režima. U Dalmaciji, ovaj odnos je bio dodatno kompliciran zbog strateškog značaja regije. Na temelju teksta iz 1955. godine koji se odnosi na makarsko područje, zapadna propaganda u Dalmaciji poprimila je značajne razmjere početkom 50-ih godina. Ova propaganda se provodila putem različitih medija, uključujući biltene, časopise, ilustracije, brošure i prikazivanje kratkometražnih filmova. Američka filmska sekcija posebno je imala utjecaj jer je prikazivala filmove u mnogim mjestima pa čak i u zabačenim selima, gdje stanovnici ranije nisu imali

⁴² Z. Radelić, 2019, str. 44

⁴³ B. Matković, 2018, str. 1130

priliku gledati filmove. Ovi filmovi su prikazivali visoki ekonomski standard u Americi i Engleskoj, naprednu medicinu, tehničke inovacije te industrijski i poljoprivredni napredak što je nesumnjivo ostavilo jak dojam na gledatelje.⁴⁴ Prikazivanje zapadnog načina života izazvalo je divljenje i želju za sličnim uvjetima među stanovništvom. Kao rezultat toga, veći broj ljudi iz ovog područja zatražio je iseljenje u SAD preko američke ambasade u Beogradu.

Komunistička partija Jugoslavije nastojala je suzbiti utjecaj zapadne propagande kroz razne mjere. Kroz Savez socijalističkog radnog naroda (SSRN) javno su razotkrivali pojedince koji su se isticali u širenju zapadnih propagandnih materijala. Osim toga, angažirali su ljude koji su mogli utjecati na one koji su primali te materijale kako bi ih potaknuli da odbace daljnje prihvaćanje. Djelovali su i preko organizacija Saveza komunista (SK) na terenu s ciljem smanjenja utjecaja zapadne propagande. Unatoč svim poduzetim mjerama, broj ljudi koji su primali zapadne propagandne materijale nastavio je rasti, što pokazuje snagu i privlačnost zapadnog načina života za stanovništvo Dalmacije u poslijeratnom razdoblju.⁴⁵

3.3. Likvidacije

Odmah nakon oslobođenja Splita i drugih gradova, KPJ i njezine sigurnosne službe započele su s identifikacijom, uhićenjima i likvidacijom onih koji su bili osumnjičeni za suradnju s okupatorima. Ova faza povijesti bila je obilježena masovnim odmazdama nad stvarnim i navodnim neprijateljima režima. Procesu su često bili brzi

⁴⁴ B. Matković, 2018, str. 1149

⁴⁵ B. Matković, 2018, str. 1149

s malo ili nimalo pravne procedure i mnogi su ljudi bili pogubljeni ili zatvoreni bez dokaza o krivnji. Na primjer, IV. Splitska brigada je tijekom jedne akcije uhvatila oko 20 neprijatelja prema podacima Vrličkog odreda, te su te osobe likvidirane bez prethodnog ispitivanja ili formalne presude.⁴⁶ Ovo pokazuje kako su se partizanske jedinice često oslanjale na informacije lokalnih odreda i provodile brze i brutalne mjere protiv onih koji su smatrani neprijateljima.

Već ranije spomenuti proglas koji je izdan u Splitu nakon pada grada, naglašava da je oslobođenje tek prvi korak, a da predstoji temeljito čišćenje društva od elemenata koji bi mogli predstavljati prijetnju novouspostavljenoj vlasti. Ova retorika služila je i kao sredstvo mobilizacije javnosti da podrži komunistički režim u njegovim naporima da uspostavi stabilnu i jedinstvenu kontrolu nad cijelom zemljom. Istovremeno, ona je bila i signal za početak represije koja je trebala eliminirati svaki otpor ili sumnju u novu vlast.

Likvidacije nisu bile ograničene samo na razdoblje neposrednih borbi, već su se nastavile i u mirnodopskoj fazi uspostavljanja novog poretka, a glavni cilj ovih likvidacija je bio eliminirati sve moguće protivnike novog režima i učvrstiti vlast Komunističke partije. Razna izvješća OZN-e i UDB-e spominju specijalne zadatke, koji su često uključivali tajna ubojstva i eliminaciju špijuna ili protivnika režima. Jedan od mnogobrojnih primjera je onaj iz Splita gdje je troje boraca Narodne obrane javno, u šest sati navečer, pokušalo “konspirativno” izvršiti streljanje.⁴⁷ Ovaj primjer ilustrira kako su ovi zadaci često bili nespretno i brutalno izvedeni. Upotreba automatskog oružja u središtu grada, usred dana te prekomjerna upotreba municije ukazuju na nedostatak diskrecije te pokazuje kako su takvi zadatci često bili nespretno i brutalno provedeni. Brutalnost i nedostatak tajnosti u ovim akcijama često su

⁴⁶ B. Matković, 2017, str. 21

⁴⁷ B. Matković, 2017, str. 22

izazivali strah i nesigurnost među stanovništvom, ali su također poticali otpor i nezadovoljstvo. Nadalje, takvi postupci doprinijeli su stvaranju slike režima kao brutalnog i represivnog što je imalo dugoročne posljedice na povjerenje građana u vlast. Učestale likvidacije bez suđenja i metode izvršavanja tih zadataka oslabile su moralni autoritet režima i potaknule nezadovoljstvo među populacijom, čak i među onima koji su u početku podržavali partizanski pokret.

Jugoslavenske sigurnosne službe su na lokalnoj razini sastavljale takozvane crne knjige koje su sadržavale popis osoba koje su navodna prijetnja vlasti te se kao takvi trebaju eliminirati.

Jedan od poznatijih takvih primjera povezan je sa Makarskom gdje je Kotarski NOO je od Općinskog NOO-a Makarska zatražio da do 30. srpnja dostavi "knjigu narodnih neprijatelja", poznatu i kao "Crna knjiga". Ovaj popis uključivao je osobe koje su smatrane suradnicima okupatora ili protivnicima partizanskog pokreta.⁴⁸ Izvješće OZN-e za oblast VIII. Korpusa, upućeno 1. kolovoza 1944. OZN-i za Hrvatsku, potvrđuje da priprema popisa narodnih neprijatelja nije bila ograničena samo na makarsko područje, već se provodila i drugdje pa tako imamo i primjer sa biokovsko-neretvanskog području. Kotarski komitet za Imotski je 3. svibnja 1944. izvijestio Okružni komitet biokovsko-neretvanski da "crna knjiga" još nije gotova, ali će u njoj biti popisano najmanje 2000 do 2500 osoba koje su smatrane "gadovima."⁴⁹

Izvješće Drage Desputa, člana Sudskog odsjeka Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, upućeno Centralnom komitetu KPH 17. siječnja 1945., jako dobro prikazuje stanje, ali i otkriva značajne nepravilnosti i brutalnosti u provođenju likvidacija i progona na dalmatinskom području krajem i neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Tekst

⁴⁸ B. Matković, 2017, str. 20-21

⁴⁹ Z. Radelić, 2019, str. 129-130

ukazuje na niz ključnih problema i posljedica koje su proizašle iz tih aktivnosti. Desput u izvješću navodi da su lokalni povjerenici OZN-e, dobili direktive da uhapsu što više ljudi, od kojih bi dio likvidirali, a ostale pustili na slobodu.⁵⁰ Ova direktiva nije bila samo lokalna, već se primjenjivala od Dubrovnika do Knina. Jedna od glavnih kritika Desputa bilo je nekonspirativno i neprofesionalno djelovanje osoba zaduženih za likvidacije. Kao primjer toga navodi izvješće zapovjednika zarobljeničkog logora u Splitu, koje sadrži točne brojeve i detalje o likvidiranim osobama. Takvi postupci omogućili su brzo širenje informacija među javnošću. Desput ističe brutalnost i neopreznost u izvršavanju likvidacija. Primjeri iz Drniša i Dubrovnika pokazuju ekstremnu brutalnost – od ljudi koji su bačeni u jame i ostavljeni da umiru, do onih koji su bili klani umjesto strijeljani.⁵¹ Zbog nepravilnog provođenja direktiva, šira javnost brzo je saznala za ove događaje što je izazvalo negodovanje. Desput citira građanina Knina koji izražava nepovjerenje u pravosudni sustav, rekavši da će "noć progutati" osumnjičenika prije nego što dođe do suđenja.⁵² Ova izjava odražava široko rasprostranjeni osjećaj pravne nesigurnosti i straha od komunističkog režima. Sudski organi, koji su tek nedavno postali dio komunističkog pokreta, često su bili politički neizgrađeni i nisu imali duboku povezanost s režimom mnogi suci i sudski službenici negodovali su zbog brutalnih i nekonvencionalnih metoda koje je koristila OZN-a. Oni su često smatrali da su te metode nepravedne, nehumane i pravno neutemeljene. Negodovanje sudskih organa rezultiralo je širenjem informacija o brutalnim metodama OZN-e među širim krugovima stanovništva.

Često se događalo da bi se nakon mučenja i zlostavljanja pojedinih ljudi dokazala njihova nevinost, ali bi onda pripadnici sigurnosnih službi Jugoslavije vršili pritisak na

⁵⁰ B. Matković, 2017, str. 41

⁵¹ B. Matković, 2017, str. 41-42

⁵² B. Matković, 2017, str. 42

sudove da te ljude osude bez obzira na stvarnu krivnju, jer bi bilo “vrlo nezgodno da ih se pusti na slobodu nakon što su tako istučeni.”⁵³

Ovi primjeri ilustriraju duboko ukorijenjene probleme u radu sigurnosnih službi novouspostavljene komunističke vlasti. Unatoč formalnim direktivama koje su trebale osigurati pravnu proceduru, prakse na terenu često su bile brutalne i nezakonite. Ovakva situacija ne samo da je kršila osnovna ljudska prava, već je također stvarala atmosferu straha i nesigurnosti među stanovništvom.

Zbog svega navedenog, glavna briga vlasti je bila kako uvjeriti narod da s sudovi rade svoj posao i da je pravda komunističkoj partiji važna. To se ostvarivalo na dva načina: propaganda putem novina i javna suđenja.⁵⁴ Sudske presude redovito su objavljivane u novinama, što je omogućilo da svi građani, čak i u najudaljenijim dijelovima zemlje, budu informirani o radu sudova. Ova metoda pomogla je da ljudi razumiju i vjeruju u pravosudni sustav. Još učinkovitiji način promocije bila su javna suđenja, na kojima su prisustvovali mnogi ljudi. Ovakva suđenja, koja su više imala karakteristiku predstava, redovito su održavana u svim većim Dalmatinskim gradovima.

Osim promocije sudova, ova suđenja su služila i kao propaganda za cijeli pokret. Omogućujući građanima da izravno sudjeluju u suđenjima, povećalo se povjerenje u pravosudni sustav. Ovakva suđenja pomogla su ljudima da vjeruju da su sudovi pravedni i da će kažnjavati zločince. Ljudi su osjećali da je pravda važna i da su sigurni jer sudovi rade svoj posao.

⁵³ B. Matković, 2017, str. 44

⁵⁴ B. Matković, 2017, str. 628

3.4. Međuodnos sudova i sigurnosnih službi

U izvještaju o radu podnesenom vojnom sudu vojne oblasti VIII. korpusa, koji je imao nadležnost za područje Dalmacije, jasno se vidi kompleksan i često konfliktan odnos između sudova i OZN-e.⁵⁵ U njemu se naglašava uloga OZN-e kao nadzornog tijela koje motri političku situaciju i djelovanje, ali i kao entiteta koji često prelazi granice svojih ovlasti, pokušavajući se nametnuti iznad suda.

Narodna vlast i OZN-a opisani su kao "naše oko", što znači da one prate i kontroliraju politička zbivanja te su upoznate s narodnim mišljenjem. Njihova dužnost je da informiraju vlast o tim stvarima, ali pritom bi trebale poštovati autoritet suda i ne prisiljavati suce da krše svoja pravna ovlaštenja. Problem nastaje kada OZN-a podnosi prijave sudovima s već unaprijed određenim kaznama za osumnjičenike čime praktički presuđuje umjesto suda. Ovaj način rada sugerira da OZN-a ne poštuje sudsku autonomiju i pokušava se nametnuti iznad suda.

OZN-a je zamišljena kao sigurnosna i obavještajna služba koja bi trebala prikupljati informacije i osiguravati sigurnost novouspostavljene vlasti. Međutim, praksa podnošenja prijava s točno određenim kaznama sudovima pokazuje nastojanje OZN-e da ne bude samo istražno tijelo, već i tijelo koje donosi konačne presude čime se krši načelo trodiobe vlasti.

Takav pristup stvara nekoliko problema. Prvo, narušava povjerenje u pravosudni sustav jer suci postaju samo formalni izvršitelji odluka koje su već donesene drugdje. Drugo, dovodi u pitanje pravednost suđenja jer presude dolaze izvan okvira zakonski propisanih procedura i bez nepristrane analize dokaza. Konačno, takvo ponašanje OZN-e reflektira opći trend unutar totalitarnih režima gdje politička kontrola nad

⁵⁵ B. Matković, 2017, str. 323

pravosuđem postaje normom što vodi ka sistematskim zloupotrebama i kršenju ljudskih prava.

Iz raznih izvještaja je jasno da su vojni sudovi redovno obavještavali OZN-u o svom radu, dostavljajući joj primjerke presuda nakon svakog suđenja. Iako je suradnja između suda i OZN-e isprva bila dobra problemi su se pojavili kada su odluke suda počele odstupati od zajednički dogovorenih zaključaka o visini kazni. OZN-a je smatrala da bi njihove preporuke trebale biti obavezujuće no u praksi su predsjednici sudova i istražitelji ponekad mijenjali te odluke.

Specifičan slučaj je onaj Tihomira Trihića. Iako su se OZN-a i sud sporazumjeli da ga osude na smrt, sud ga je na kraju osudio na pet godina prisilnog rada.⁵⁶ Težnja pripadnika OZN-e da se postavi iznad suda i nametne svoje odluke pokazuje nedostatak pravne sigurnosti za optužene. Pravosudni sustav pod takvim uvjetima nije mogao ispunjavati svoju osnovnu funkciju neovisne i nepristrane arbitraže što je dovelo do značajnog kršenja ljudskih prava i sloboda.

⁵⁶ B. Matković, 2017, str. 628

4. KRIŽARSKI POKRET

Nakon pada NDH, tisuće vojnika u Hrvatskoj skrivale su se od pobjedničkih snaga. Ovo stanje trajalo je oko mjesec dana dok komunističke vlasti nisu raznim mjerama razdvojile većinu nesigurnih vojnika od njihovih vođa, smanjujući njihov broj na oko 2 000. Te male skupine, koje su činile osnovu križarskog pokreta, bile su bez vođa i definirane strategije te su se uglavnom zadržavale blizu svojih domova.⁵⁷

UDB-a je optuživala HSS i katoličko svećenstvo ne samo za pomaganje križarima već i za njihovo organiziranje. Ove optužbe bile su dio Udbine strategije za diskreditaciju političkih i ideoloških protivnika. Optužujući HSS i kler za suradnju s križarima, UDB-a je nastojala oslabiti njihov ugled i utjecaj među stanovništvom. Iako su optužbe UDB-e često bile pretjerane i motivirane željom da se kompromitiraju protivnici, činjenica jest da su neki križari zaista smatrali povratak Vladka Mačeka, vođe HSS-a, kao najbolje političko rješenje. U kombinaciji s utjecajem Ante Pavelića, vođe ustaškog pokreta, neki križari su vjerovali da bi ovaj dvojac mogao ponuditi alternativu komunističkom režimu.⁵⁸

Naziv "križari" uveden je kao zajednička oznaka za ostatke ustaških jedinica i klerikalne elemente iz HSS-a nakon njihove fuzije u lipnju 1945., prema tvrdnjama UDB-e. Iako ustaško vodstvo nije bilo zadovoljno tim nazivom jer je zvučalo previše klerikalno, UDB-a ga je povezivala s prijeratnim militantnim katoličkim omladinskim organizacijama.⁵⁹

⁵⁷ Z. Radelić, 2011, str. 211

⁵⁸ Z. Radelić, 2011, str. 212-213

⁵⁹ Z. Radelić, 2011, str. 215

Hrvatske gerilske skupine gotovo su jednoglasno prihvatile naziv "križari" što su potvrdile simbolom bijelog križa na vojnim kapama i letcima s križem unutar ili iznad slova "U". Međutim, ne zna se tko je donio odluku o prihvaćanju ovog naziva i zamjeni znaka "U" s križem, niti kada je to učinjeno. Pretpostavlja se da je to bila spontana reakcija, posljedica straha od komunizma i traženja opće prihvatljivog simbola otpora.⁶⁰

Osim naziva križari, lokalno gledajući, gerilske skupine nakon Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj bile su poznate pod različitim imenima, kao što su spiljari, škripari, kamišari, jamari, sumnjaci i bijeli partizani. Ta imena uglavnom su bila povezana s načinom njihovog djelovanja i skrivanja, a ne s njihovom ideološkom orijentacijom ili nacionalnim sastavom. Primjerice, "škripari" dolazi od riječi "škrip" (pukotina ili spilja) i bio je čest naziv u južnoj Dalmaciji, dok "kamišari" vjerojatno potječe od imena planine Kamešnice prema narodnom izgovoru na području oko Splita i Makarske.⁶¹

4.1. Križari (kamišari) u Dalmaciji

Nakon oslobođenja Jugoslavije od nacističkih utjecaja, 1945. godine, u brdskim predjelima makarskog kotara pojavilo se nekoliko grupa i pojedinaca poznatih kao "kamišari". Ovakve skupine UDB-a je često u svojim spisima nazivala banditi, dok su oni sami sebe nazivali križarima. Djelovali su u početku nesustavno, no od 1947. godine počeli su djelovati organiziranije stupajući u akcije u većim grupama. Kamišari su se borili pod parolom "Za Krista, u borbu protiv komunista",

⁶⁰ Z. Radelić, 2011, str. 218-219

⁶¹ Z. Radelić, 2011, str. 220

što odražava njihovu snažnu antikomunističku i religijsku ideologiju. Oni su slali prijeteća pisma potpisana ovom parolom aktivistima, članovima UDB-e i Narodnoj miliciji. Neke grupe su imale i vlastite štambilje s natpisima poput "Hrvatska križarska organizacija Biokovo", čime su naglašavali svoj politički i ideološki identitet. Aktivnosti kamišara bile su najintenzivnije tijekom ljeta, a povremeno su djelovali i u proljeće i jesen. Zimi su se povlačili u zemunice i bunkere koje su izgradili u šumama i planinama poput Biokova i Kamešnice ili u štalama kod svojih poznanika. Ovi suradnici i poznanici su im pružali hranu i skrovište, omogućujući im preživljavanje tijekom hladnih mjeseci.⁶² Ostaci ustaškog pokreta, uključujući kamišare, nadali su se skoroj propasti komunističkog društvenog uređenja i povratku starog poretka. Oni su vjerovali da će s vremenom doći do destabilizacije komunističkog režima, što bi im omogućilo povratak na vlast. Zahvaljujući intenzivnom radu OZN-e, a kasnije UDB-e, Narodne milicije i KNOJ-a (Korpus narodne odbrane Jugoslavije) sve ove grupe i pojedinci su likvidirani. Kamišari su rijetko živi padali u ruke vlasti. Znajući da ih čeka smrtna kazna, često su bježali ili ginuli u borbama s pripadnicima sigurnosnih službi i policije.

Elaborat UDB-e iz 1962. godine daje detaljan uvid u stanje banditizma u srednjoj Dalmaciji, naglašavajući kako su ostaci ekstremnih ustaških i četničkih elemenata nastavili s aktivnostima usmjerenima protiv novouspostavljenog poretka u Jugoslaviji. Iako su ove aktivnosti lokalizirane i provode ih manje skupine, one su i dalje prisutne, stvarajući određene probleme za vlasti.⁶³ U spomenutom elaboratu, UDB-a tvrdi da su nakon oslobođenja područja, mnogi ekstremni elementi povukli prema Zagrebu i Austriji no nekolicina je i dalje ostala u Dalmaciji, poduzimajući razne akcije s ciljem zastrašivanja stanovništva i destabilizacije vlasti. Ovi pojedinci uspjeli su okupiti

⁶² B. Matković, 2018, str. 1182

⁶³ B. Matković, 2017, str. 519

svoje pristalice koje su im pomagale u njihovim djelatnostima, djelujući kao jataci ili se sami odmetnuvši u manje bande. Aktivnosti ovih skupina uključivale su pljačke, ubojstva članova Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), predstavnika vlasti i sigurnosnih organa. Osim fizičkih napada, provodili su i širenje neprijateljske propagande te održavali veze s emigracijom koja je pružala moralnu i potencijalno logističku podršku. Ove akcije bile su usmjerene na stvaranje straha i demoralizaciju stanovništva, s ciljem da se spriječi stabilizacija novog poretka. Iako su aktivnosti ovih skupina bile prisutne, važno je napomenuti da su one bile lokalizirane i provodile ih manje skupine. Nisu imale kapacitet za ozbiljno ugrožavanje stabilnosti cijele regije, ali su predstavljale značajnu prijetnju na lokalnom nivou. Njihove aktivnosti su često bile ograničene na ruralna područja gdje su imale podršku od dijela lokalnog stanovništva. Vlasti su bile svjesne prisutnosti ovih elemenata i poduzimale su različite mjere za njihovo suzbijanje. UDB-a je pratila njihove aktivnosti, prikupljala informacije o njihovim mrežama i djelovanjima te poduzimala represivne akcije kako bi neutralizirala prijetnje.⁶⁴

Jedna od poznatijih grupa koja je djelovala na Dalmatinskom području bila je ona pod vodstvom Nedjeljka Piplice. On je uhićen 23. rujna 1951. godine i osuđen na smrt po presudi Okružnog suda u Splitu.⁶⁵

Nakon što se Nediljko Piplica, bivši član ustaške mladeži, odmetnuo u kolovozu 1946., formirao je skupinu od šest križara. U grupi su bili i Mate Surlin, ustaški poručnik ubijen u studenom 1946., te Ante Sabić, ubijen u ožujku 1947., koji su ponekad djelovali samostalno. Pipličina skupina operirala je u područjima Imotskog i Vrgorca, uključujući Gornje Podbablje, Gornju Župu, Kozicu, Lovreć, Podosoje,

⁶⁴ B. Matković, 2017, str. 519-544

⁶⁵ B. Matković, 2018, str. 1184

Rašćane, Runoviće, Slivno, Zagvozd i Zmijavce. Prema novim istraživanjima, ove grupe, zajedno sa skupinama Ante Metera i možda Dinka Pavlinovića, činile su jednu skupinu, a ne odvojene jedinice. Njihov cilj bio je rušenje komunističkog režima i uspostava ustaške vlasti u Hrvatskoj.⁶⁶

Napadali su seoske odbore, uništavali njihove arhive i spaljivali ih. Odbornike su razoružavali i oduzimali im različite stvari, a neke su tukli kako bi ih zastrašili i spriječili da surađuju s vlastima, dok su druge pridobivali za suradnju. Kako bi odvrćali ljude od ulaska u zadruge, prema vlastitom priznanju tijekom istrage, ubili su nekoliko članova SRZ u Vran planini koristeći sjekire. Presretali su autobuse i kamione, koje su zatim spaljivali te napadali vojnike i policajce, oduzimajući im oružje i odjeću. Zbog straha, mnogi odbornici nisu spavali u svojim kućama, a arhive mjesnih odbora skrivali su u bunkerima. Kratko su surađivali s bosanskom skupinom Mirka Kapulice, ali su se razdvojili nakon međusobnog sukoba.⁶⁷ Piplica je naposljetku uhićen u zaseoku Buljubašići blizu Zagvozda 23. rujna 1951., kao posljednji križar u tom području. Osuđen je na smrt, a nakon što je molba za pomilovanjem odbijena, strijeljan je 24. kolovoza 1952. godine.⁶⁸

U dokumentima za splitsko područje nema detaljnih statističkih podataka o križarima. Međutim, prema izvješću UDB-e iz Makarske, između 1944. i 1951. godine na području Imotskog, Makarske i Metkovića uhvaćeno je ili ubijeno ukupno 262 križara, pri čemu je većina likvidirana. Konkretno, u kotaru Imotski bilo je 109 križara, u Makarskoj 87, a u Metkoviću 66.⁶⁹

⁶⁶ Z. Radelić, 2011, str. 481-483

⁶⁷ Z. Radelić, 2011, str. 484

⁶⁸ Z. Radelić, 2011, str. 487

⁶⁹ Z. Radelić, 2011, str. 470

5. EKONOMSKA I DEMOGRAFSKA SITUACIJA U POSLIJERATNOJ DALMACIJI

Nakon 1945. godine, mnogi podaci o stanju države, uključujući gospodarske informacije, nisu bili javno dostupni. Također, metode za prikupljanje i izradu statističkih podataka o gospodarskom razvoju Hrvatske i Jugoslavije, kao i njihovo predstavljanje, bile su nepouzdana i teško provjerljive. Situacija se značajno poboljšala 1952. godine s pokretanjem časopisa Indeks, a 1955. godine objavljen je prvi poslijeratni Statistički godišnjak, što je učinilo statistiku sveobuhvatnom i stručnijom nego prije rata.⁷⁰

U periodu nakon Drugog svjetskog rata, poslijeratno ekonomsko stanje u Jugoslaviji bilo je izrazito teško. Država se suočavala s ogromnim izazovima u obnovi infrastrukture, industrije i poljoprivrede. U tom kontekstu, pitanje upravljanja državnom imovinom postalo je ključno. Konfiskacija imovine bila je jedna od mjera koje je komunistički režim koristio za preuzimanje kontrole nad sredstvima za proizvodnju i distribuciju. Međutim, nedostatak efikasne administracije i održavanja doveli su do brzog propadanja ove imovine. O kojim razmjerima je bila riječ govori i izjava u izvješću OZN-e za grad Split gdje se navodi: “možda se nikada u jednoj državi nije upropašćivala državna imovina kao danas.”⁷¹

Jedan od glavnih razloga za uništavanje državne imovine bio je uplitanje nestručnih osoba u poslove koji su zahtijevali specifične vještine i znanje. Primjerice, u sektoru

⁷⁰ Z. Radelić, 2006, str. 224

⁷¹ B. Matković, 2017, str. 372

transporta, nestručni pojedinci su često rukovali vozilima što je rezultiralo nesrećama i dodatnim troškovima za državu.⁷² Ovaj problem nestručnosti odražava širu problematiku u organizaciji i upravljanju državnim resursima u poslijeratnom periodu. Ovakva neefikasnost u upravljanju državnim imovinom imala je ozbiljne ekonomske posljedice. Umjesto da se resursi koriste za rekonstrukciju i razvoj zemlje, veliki dio imovine je propadao ili bio uništavan što je dodatno opterećivalo ionako oskudne državne resurse. Ovo je usporilo proces ekonomske obnove i dodatno otežalo postizanje stabilnosti i napretka u poslijeratnoj Jugoslaviji.

Izvešće OZN-e za srednju Dalmaciju za svibanj 1945. godine otkriva kako je početno oduševljenje i elan među stanovništvom nakon završetka rata brzo počeo opadati zbog nekoliko ključnih faktora, među kojima je značajno mjesto zauzimalo loše ekonomsko stanje, a posebno je loše bilo u kotarevima Biokovsko-neretvanskog okruga. Ljudi su bili nezadovoljni ekonomskim stanjem te je to dodatno narušavalo njihovu podršku novoj vlasti.⁷³

Drugi svjetski rat prouzročio je ogromna razaranja infrastrukture, industrije i poljoprivrednih resursa u Dalmaciji. Mnoga naselja su bila uništena, a značajan dio industrijskih postrojenja i poljoprivrednih površina devastiran. Rat je uništio ključnu infrastrukturu, uključujući prometnice, mostove, luke i željezničke pruge. Bez adekvatne infrastrukture bilo je teško pokrenuti i održavati proizvodne procese, distribuciju robe i trgovinu. Oporavak i izgradnja nove infrastrukture tekla je sporo i zahtijevala je ogromna ulaganja koja su često nedostajala. Industrijska baza u Dalmaciji bila je slabo razvijena i prije rata, a rat je još samo dodatno uništio postojeće industrijske kapacitete. Proces industrijalizacije u prvim godinama nakon

⁷² B. Matković, 2017, str. 629

⁷³ B. Matković, 2018, str. 947

rata bio je spor i neadekvatan. Rat je također doveo do gubitka velike količine stručne radne snage. Mnogi radnici i stručnjaci su poginuli ili su napustili zemlju, a to je rezultiralo manjkom kvalificiranih radnika potrebnih za obnovu i razvoj ekonomije. Edukacija i obuka novih kadrova bila je spora i zahtijevala je vrijeme.

Ekonomska emigracija iz srednje Dalmacije bila je potaknuta lošim ekonomskim uvjetima i traženjem boljih životnih prilika. Većina iseljenika otišla je u Australiju, Novi Zeland, Ameriku gdje su našli zaposlenje i priliku za boljim životom, a njihov stav prema Jugoslaviji bio je često kritičan.⁷⁴

Elaborat Narodne milicije za Aržano jasno ukazuje na težak ekonomski položaj lokalnog stanovništva u Dalmaciji tijekom 1950-ih godina.⁷⁵ Izvještaj ističe da je ekonomska moć bila loša što je rezultiralo time da su ljudi morali tražiti sezonske radove izvan svoje zajednice kako bi zaradili dovoljno novca za osnovne potrebe života. Ova činjenica je posebno važna jer ukazuje na nesigurnost i ekonomsku ranjivost lokalnog stanovništva koje nije moglo osigurati adekvatan životni standard unutar države.

S obzirom na lošu ekonomsku situaciju, mladi su bili prisiljeni napustiti svoje domove i odlaziti na sezonske radove širom zemlje, posebno tijekom ljeta. Ovaj egzodus mladih ljudi iz Dalmacije u potrazi za radnim prilikama sugerira da su lokalni izvori prihoda bili nedostatni ili neadekvatni za osiguravanje egzistencije. Osim toga, izvještaj ističe da su ljudi većinom živjeli od zarade koju bi donosili s tih sezonskih radova.

Nadalje, spominje se i prisutnost korpara koji se bave sitnom trgovinom, no čak i oni su bili ograničeni u lokalnom kontekstu. Neki od njih odlazili su u srednje europske

⁷⁴ B. Matković, 2018, str. 1168-1169

⁷⁵ B. Matković, 2017a, str. 56

zemlje kako bi obavljali poslove, a to znači da su lokalni tržišni uvjeti bili nepovoljni za razvoj trgovine i poslovanja unutar Dalmacije.

Stoga, kombinacija navedenih činjenica - loša ekonomska moć, ovisnost o sezonskim radovima i potreba za odlaskom izvan države radi zarađivanja za život - jasno pokazuje izazove s kojima se suočavalo stanovništvo Dalmacije u tom periodu.

Takva situacija neposredno nakon rata nije bila karakteristična isključivo za sela dalmatinske zagore. Slična situacija je bila u nekim većim naseljima kao što je Makarska.

Makarska je također bila suočena s nizom ekonomskih izazova kao što je nedovoljno razvijena poljoprivreda i manjak industrije. Tako se u izvještaju UDB-e za Makarsku tvrdi da tradicionalne metode obrade zemlje, koje se i dalje koriste, ne omogućuju visoku produktivnost te da je u Makarskoj industrijska baza gotovo nepostojeća.⁷⁶

Ova ograničena industrijska aktivnost ne može zadovoljiti potrebe lokalnog stanovništva niti stvoriti dovoljno radnih mjesta.

No nije u svim djelovima Dalmacije bilo isto, a i situacija se relativno počela poboljšavati 50-ih godina 20. stoljeća pa u tom kontekstu treba spomenuti tvornicu Dalmatinku. Svakako najznačajniji poslijeratni događaj za grad Sinj i Cetinsku krajinu bilo je upravo otvaranje tvornice i predionice konca "Dalmatinka". Izgradnja je započela 1946. godine i obuhvaćala je kompleks s proizvodnim pogonima, radionicama, skladištima, garažama te tehničkim i energetske postrojenjima. Nedugo nakon otvaranja, kompleks je proširen restoranom, stambenim objektima i vrtićem, a tvornica je službeno otvorena 1951. godine.⁷⁷

⁷⁶ B. Matković, 2018, str. 489

⁷⁷ J. Defilippis, 2006, str. 1041-1042

Otvaranje novih postrojenja suočilo se s problemom slabe obrazovanosti radnika, koji nisu bili sposobni upravljati modernim radnim strojevima. Kako bi se prevladala ta poteškoća, radnici i radnice slani su na specijalizaciju u druge tekstilne tvornice unutar Jugoslavije, poput onih u Dugoj Resi i Mariboru. Ova obuka bila je ključna za osposobljavanje radne snage i omogućavanje učinkovite proizvodnje u novim industrijskim postrojenjima.⁷⁸

Kako su ekonomija i gospodarstvo ovisni o radnoj snazi važno je prokomentirati i demografsku situaciju. Općenito, demografski trendovi u srednjoj Dalmaciji pokazivali su da otočne općine gube stanovništvo, zagorske općine stagniraju ili blago opadaju, dok primorske općine doživljavaju značajan porast broja stanovnika, posebno nakon Drugog svjetskog rata. Do 1910. godine zagorski pojas imao je veću gustoću naseljenosti u odnosu na primorski dio što je bilo povezano s prevladavajućom agrarnom orijentacijom Dalmacije u to vrijeme. Međutim, nakon toga, privlačnost primorskog područja značajno raste. S postupnim razvojem industrije i drugih nepoljoprivrednih djelatnosti, dolazi do snažnog urbanizacijskog procesa u primorju.⁷⁹

Nakon rata, urbanizacija je uglavnom bila ograničena na velike gradove, gdje su se koncentrirali stanovništvo i privredne aktivnosti. Srednji gradovi i manja naselja nisu razvili dovoljno ekonomskih i društvenih sadržaja da bi spriječili svoje stanovništvo da emigrira.⁸⁰

U periodu kada dolazi do intenzivnije industrijalizacije dalmatinskog primorja vidimo i najveće migracijske trendove prema primorskim naseljima. U razdoblju od

⁷⁸ R. Kirin Jambrešić, 2012, str. 182-200

⁷⁹ D. Štambuk, 1972, str. 9-10

⁸⁰ D. Štambuk, 1972, str. 13

1953. godine do 1961. godine migracijski saldo za otočne općine iznosio je -9,8%, za zagorske općine čak -14,2% dok su primorske općine zabilježile pozitivan dotok stanovništva od 4,4%, dok je ukupni migracijski saldo za srednju Dalmaciju iznosio - 4,7%.⁸¹ Iako su primorske općine, u najvećoj mjeri Split kao glavno središte regije, imali nešto ponuditi građanima, činjenica da ukupni migracijski saldo ipak bio negativan sugerira da stanovništvo ipak nije bilo zadovoljno kvalitetom života.

Napuštanje sela i relativna modernizacija poljoprivrede smanjili su potrebu za radnom snagom u poljoprivredi. Poslijeratna deagrarizacija zahvatila je cijelo promatrano područje, a posebno obalne krajeve koji su se više orijentirali na industriju.⁸²

Tako je udio poljoprivrednog stanovništva u svega 13 godina od 1948. do 1961. godine pao sa 70% na 41%.⁸³

Kao zaključak u kontekstu ekonomije možemo obratiti pozornost na komentar Petra Mohorovića koji daje pregled ekonomskog stanje srednje Dalmacije ranih 60-ih godina gdje tvrdi kako je gospodarstvo bilo obilježeno zastarjelom i fragmentiranom poljoprivredom, nerazvijenom industrijom i trgovinom, nedovoljno razvijenim sustavom vodoopskrbe te izoliranim i nerazvijenim zagorskim općinama. Ovi čimbenici zajedno su stvarali gospodarsku zaostalost i nisku kvalitetu života u regiji.⁸⁴

⁸¹ D. Štambuk, 1972, str. 17

⁸² D. Štambuk, 1972, str. 23-24

⁸³ D. Štambuk, 1972, str. 49

⁸⁴ P. Mohorović, 1972, str. 79-87

6. ZAKLJUČAK

Poslijeratno razdoblje u srednjoj Dalmaciji, od 1945. do 1960. godine predstavlja turbulentno razdoblje u povijesti regije. Analiza ovog perioda kroz prizmu djelovanja sigurnosnih službi, ekonomskih izazova i društvenih promjena pruža bolje razumijevanje odnosa i procesa koji su oblikovali tadašnje društvo. OZN-a i UDB-a igrale su ključnu ulogu u konsolidaciji komunističke vlasti u poslijeratnoj Jugoslaviji. Njihove aktivnosti uključivale su sustavne likvidacije i sudbene procese usmjerene prema stvarnim i potencijalnim protivnicima režima. Likvidacije su bile usmjerene prema bivšim suradnicima okupatora, političkim neistomišljenicima i drugim pojedincima koje je režim smatrao prijetnjom. Sudski procesi često su bili montirani, s unaprijed određenim ishodima. OZN-a i UDB-a, kroz svoje aktivnosti, provodile su nadzor i kontrolu nad širokim spektrom društvenih i ekonomskih aktivnosti. Njihova prisutnost u svakodnevnom životu bila je sveprisutna, od praćenja pošte i telefonskih razgovora do prisluškivanja sastanaka i okupljanja. Mreža doušnika i informatora omogućavala je ovim službama da brzo reagiraju na bilo kakvu prijetnju ili opoziciju. Ove metode nadzora i kontrole stvorile su atmosferu stalnog straha i nesigurnosti među stanovništvom što je dodatno pojačavalo političku stabilnost režima, ali i doprinosilo osjećaju represije. Identifikacija i eliminacija takozvanih državnih neprijatelja bila je ključna komponenta politike nove vlasti. Ovaj proces nije samo bio usmjeren na fizičko uklanjanje protivnika, već i na psihološku kontrolu stanovništva. Ovi mehanizmi represije primjenjivali su se i na mikro razini, u malim zajednicama srednje Dalmacije što je rezultiralo razaranjem društvene kohezije i povjerenja među ljudima.

Poslijeratno razdoblje u srednjoj Dalmaciji bilo je obilježeno značajnim ekonomskim izazovima koji su imali dalekosežne posljedice na društveni i gospodarski razvoj regije. Poljoprivreda je bila dominantna ekonomska djelatnost u srednjoj Dalmaciji prije rata. Međutim, nakon rata, ova djelatnost suočila se s nizom izazova koji su otežavali njezinu modernizaciju i prilagodbu novim ekonomskim uvjetima. Zastarjela agrarna struktura bila je fragmentirana s malim i neefikasnim parcelama koje nisu mogle zadovoljiti potrebe rastuće populacije. Ova situacija dovela je do deagrarizacije, odnosno smanjenja broja ljudi koji se bave poljoprivredom te masovnih migracija iz ruralnih područja u gradove ili inozemstvo. Dok je urbanizacija bila usmjerena uglavnom na veće gradove, srednji gradovi i manja naselja ostali su nerazvijeni. Veći gradovi, poput Splita, doživjeli su značajan porast stanovništva i industrijski razvoj, privlačeći ljude iz ruralnih područja u potrazi za boljim ekonomskim prilikama. S druge strane, manja naselja nisu uspjela razviti potrebne ekonomske i društvene sadržaje koji bi zadržali stanovništvo. Ovo je dovelo do demografske neravnoteže, gdje su ruralna područja ostala opustošena, dok su gradska područja postajala prenapučena. Nedostatak manjih industrijskih pogona značio je da mnogi dijelovi regije nisu mogli iskoristiti prednosti industrijalizacije. Osim toga, komercijalna infrastruktura bila je slabo razvijena što je ograničavalo mogućnosti za trgovinu i gospodarski rast. Vodoopskrba je također bila neadekvatna s mnogim naseljima koja nisu bila uključena u suvremeni sustav vodoopskrbe što je dodatno otežavalo život stanovništvu i kočilo gospodarski razvoj. Unatoč izazovima, ovo razdoblje također je postavilo temelje za buduće promjene i razvoj. Razumijevanje složenih interakcija između političkih, ekonomskih i društvenih faktora u poslijeratnoj srednjoj Dalmaciji ključno je za cjelovito shvaćanje povijesnih procesa koji su oblikovali regiju i njihovo nasljeđe koje traje do danas.

7. LITERATURA

Anić, N., 2004, *Povijest osmog dalmatinskog korpusa, narodnooslobodilačke vojske Hrvatske 1943.-1945.*, Split: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Splita, 2004

Colić, M., 1988, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945.* Beograd: Vojnoistorijski institut, 1988

Defilippis, J., 2006, Promjene u poljoprivredi i selu Dalmacije u posljednjih stotinjak godina, *Društvena istraživanja*, 15, 2006, str. 1041.-1062.

Goldstein, I., 2008, *Hrvatska 1918.-2008.* Zagreb: EPH Liber, 2008.

Jambrešić-Kirin, R., 2012, O ženama u formativnom socijalizmu, u: *Refleksije vremena: 1945.-1955.*, ur. Jasmina Bavoljak, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2012, str. 182.-201.

Matković, B., 2017, *Split i srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e (1944.-1962.): likvidacije i zarobljenički logori*, Zagreb: Hrvatska družba povjesničara "Dr. Rudolf Horvat", Trilj: Kulturno društvo Trilj, 2017

Matković, B., 2017a, *Imotska krajina u dokumentima Ozne, Udbe i Narodne milicije (1944.-1957.): likvidacije i progoni*, Zagreb: Hrvatska družba povjesničara "Dr. Rudolf Horvat", 2017

Matković, B. - Štimac, S., 2018, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj u dokumentima Ozne, Udbe i Narodne milicije (1944.-1965.): likvidacije i progoni*, Zagreb: Hrvatska družba povjesničara "Dr. Rudolf Horvat", 2018

Mikulan, K., Smuteni, E., 2016, *Partizanska vojska i Jugoslavenska armija 1941.-1953.*, Zagreb: Despot infinitus, 2016.

Nezavisna Država Hrvatska - <https://enciklopedija.hr/clanak/nezavisna-drzava-hrvatska> (12. svibnja, 2024.)

Petrić I. - Štambuk, D. - Mohorović, P., 1972, *Uključivanje radnika u inozemstvu u proces privrednog i društvenog razvitka srednje Dalmacije*, Split: Institut za pomorsku, turističku i obalnu privredu Split, 1972

Povijest 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.), Jutarnji list, 2008

Radelić, Z., 2006, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. - 1991.: od zajedništva do razlaza*, Zagreb: Školska knjiga, 2006

Radelić, Z., 2011, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1990.*, Zagreb: Alfa d.d.: Hrvatski institut za povijest, 2011

Radelić, Z., 2019. *Obavještajni centri, Ozna i Udbe u Hrvatskoj (1942.-1954.)*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2019

Vojna enciklopedija, sv. 2. 1. izd. Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1959.

Vojna enciklopedija, sv. 4. 1. izd. Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1961.

8. SAŽETAK

Ovaj diplomski rad istražuje poslijeratno stanje na području srednje Dalmacije u razdoblju od 1945. do 1960. godine s naglaskom na djelovanje sigurnosnih službi, političke procese te ekonomski i društveni razvoj. Kroz analizu dokumenata OZN-e i UDB-e rad prikazuje metode i opseg represivnih mjera protiv takozvanih državnih neprijatelja, uključujući likvidacije i sudske procese. Sigurnosne službe imale su ključnu ulogu u održavanju režima, a spisi tih službi otkrivaju mnogo o tadašnjoj političkoj situaciji i svakodnevnom životu stanovništva. Dokumenti pokazuju kako su mjere represije bile usmjerene na eliminaciju političkih protivnika i održavanje vlasti. Osim toga, rad analizira gospodarske prilike, ističući neravnomjeran razvoj između urbanih i ruralnih područja, zastarjelu i fragmentiranu poljoprivredu te nedovoljno razvijenu industriju i infrastrukturu. Ovi podaci pružaju uvid u složene političke, ekonomske i društvene dinamike koje su oblikovale srednju Dalmaciju u poslijeratnom razdoblju.

Ključne riječi: Jugoslavija, OZN-a, sigurnosne službe, srednja Dalmacija, UDB-a

9. SUMMARY

Post-war situation in Central Dalmatia from 1945 to 1960

This thesis explores the post-war situation in the region of Central Dalmatia from 1945 to 1960, with a focus on the activities of security services, political processes, and economic and social development. Through an analysis of documents from OZN-a and UDB-a, the thesis examines the methods and scope of repressive measures against so-called state enemies, including executions and judicial processes. The security services played a crucial role in maintaining the regime, and their records reveal much about the political climate and daily life of the population at that time. These documents show how repressive measures were aimed at eliminating political opponents and maintaining power. Additionally, the thesis analyzes the economic conditions, highlighting the uneven development between urban and rural areas, the outdated and fragmented agriculture, and the underdeveloped industry and infrastructure. These insights provide a comprehensive understanding of the complex political, economic and social dynamics that shaped Central Dalmatia in the post-war period.

Key words: Yugoslavia, OZN-a, security services, Central Dalmatia, UDB-a